

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SƏBİNƏ HÜSAMƏDDİN qızı İSGƏNDƏROVA

«NOW», «THEN», «HERE», «THERE», «THEREFORE»,
«MOREOVER» VƏ «FURTHERMORE» ZƏRFLƏRİNİN
FUNKSIONAL-PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

10.02.04 – German dilləri

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2010

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru
Bahar Cumay qızı Cəfərova

filologiya elmləri namizədi, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin Roman-
german filologiyası kafedrası

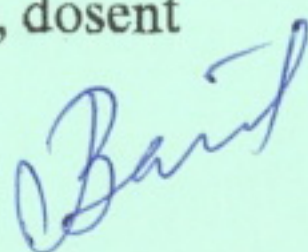
Müdafiə 25 iyun 2010-cu il saat 10⁰⁰ -da
Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə
doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların
müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında
keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küç., 60.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat 22 may 2010-cu ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri namizədi, dosent Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Sözün kommunikativ mənaya malik vahid kimi araşdırılması onun iki səviyyədə – dil sistemi və nitq səviyyələrində nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tutur və bir sıra mürəkkəb problemləri əhatə edir. Bu problemin həlli müasir kommunikasiya nəzəriyyəsi, sosiolinqvistika, psixolinqvistika, nitq aktları, referensiya nəzəriyyələri və nəhayət, diskurs təhlili kimi sahələrdə əldə olunmuş nəticələrin tədqiqata cəlb olunmasını şərtləndirir.

Dilin kommunikativ aspektinin tədqiqinə yönəlmiş funksional dilçilikdə nitq ünsiyyəti sistemlilik və fəaliyyət əlamətləri ilə səciyyələnən mürəkkəb hadisə kimi nəzərdən keçirilir. Sistemlilik baxımından nitq ünsiyyəti hər biri bir bütöv olan ayrı-ayrı kommunikasiya aktlarından ibarətdir. Kommunikasiya aktının iştirakçıları olan şəxs və insan qrupları arasında qarşılıqlı ictimai təsir məhz bu bütövlük əsasında baş verir. Ünsiyyətin minimal vahidi kimi çıxış edən hər bir nitq aktı sosial-kommunikativ sahənin, yəni diskursun yaranmasına səbəb olur. Diskursun tərkib komponentləri aşağıdakılardır: dildə xəbəri göndərən və qəbuledən, sözün geniş mənasında obyekt və yaxud ünsiyyət zamanı kommunikasiya aktının iştirakçılarının mikrodünyasını təşkil edən reallıqdakı müəyyən hadisənin bir parçası (bu parça nitq predmetinin referenti qismində çıxış edir), göndərilən xəbər, nitq aktının baş verdiyi zaman və məkan. Qeyd edilən linqvistik və ekstralinqvistik amillərin nisbəti sabit və mütəmadi səciyyə daşıyır və bununla da nitq aktlarının stereotipliyini müəyyənləşdirir. Diskurs nəzəriyyəsi baxımından verbal kommunikasiya prosesi insanların sosial fəaliyyətinin formalarından biri kimi şərh olunur, nitq aktı isə göndərən və qəbuledənin kommunikativ fəaliyyətinin mətn vasitəsilə birləşdiyi sistemlər yarım sisteminin üç komponentli strukturu şəklində təzahür edir.

Diskurs semantik məzmunun onun praqmatik məqsədi ilə qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır. Belə ki, kommunikasiya prosesi ünsiyyət üçün məqbul olan əlamətlərə (motiv + niyyət + presuppozisiya + dil və nitq səriştəsi) malik ən azı iki şəxs arasında qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutur. İşdə nitq aktının praqmatik məqsədi kommunikativ-praqmatik amillərin toplusu kimi başa düşülür. Tədqiqatımızın mərkəzində duran zərflər məhz bu amillər sayəsində ünsiyyət zamanı

diskurs situasinyaı yaradır¹.

Zənnimizcə, qeyd edilən *now* (*indi*), *then* (*sonra, onda*), *here* (*burada*), *there* (*orada*), *therefore* (*buna görə*), *moreover* (*bundan savayı, bundan başqa*) və *furthermore* (*bundan başqa, buna əlavə olaraq*) zərflərinin funksional-praqmatik xüsusiyyətlərin öyrənilməsi dil hadisələrinin ümumilikdə kommunikativ aspektdə nəzərdən keçirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, diskursun linqvistik nəzəriyyəsinin işlənməsi müasir dilçiliyin inkişafının ümumi istiqamətləri baxımından aktualdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Zərflərin kommunikativ aspektdə tədqiqi məsələsinə bir sıra elmi məqalələrdə, dissertasiya və monoqrafiyalarda toxunulmuşdur. Həmin əsərlərdə ya deyktik elementlərin, ya da ümumiyyətlə, qrammatik elementlərin mətn-diskurs yaradıcılığı prosesində oynadıqları rola yönəlmiş və konkret olaraq öz funksional potensialı ilə seçilən *now, then, here, there, therefore, moreover* və *furthermore* kimi zərflərin bu cür xüsusiyyətlərinə geniş kontekstdə yanaşılmışdır. Bununla belə adını çəkdiyimiz zərflərin funksional-praqmatik xüsusiyyətləri sistemli şəkildə öyrənilməmiş və bizim dissertasiya bu istiqamətdə ilk cəhdlərdəndir.

Həmçinin, tədqiqat işinin yeniliyi *now, then, here, there, therefore, moreover* və *furthermore* zərflərinin kommunikativ mahiyyətli vahidlər kimi nəzərdən keçirilməsində, yəni dilin sistem vasitələrindən diskurs müstəvisində funksiyasınadək araşdırılmasındadır. Bu sözlərin spesifik işarəvi təbiəti onların diskursun formalaşmasında oynadıqları mühüm rolu şərtləndirir. Nəzərdən keçirilən zərflərin diskursda istifadəsinin kommunikasiya aktının iştirakçıları arasında anlaşma dərəcəsinə, yəni əməkdaşlıq prinsipinə də təsir etdiyi aşkarlanır. Zənnimizcə, bu mühüm elementlərin tədqiqi kommunikativ baxımdan yararlı mətnin formalaşması prinsipləri haqqında mülahizə söyləməyə əsas verə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İşdə məqsəd diskursun

¹ Enkvist. N.E. From Text to Interpretability: A. Contribution to the Discussion of Basic Terms in Text linguistics. Connexity and Coherence: Analysis of Text and Discourse Ed. By W.Heydrich. Berlin; New York, 1989, p. 369-382; Van Dijk Teun. A. Ideology: A Multidisciplinary Approach. London: Sage Publications, 1998, 324 p.; Wodak R. The Discourse of Politics in Action. Politics as Usual. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2009, 252 p. və s.

formalaşmasında mühüm rol oynayan referensial əlaqəliliyi təmin edən *now, then, here, there, therefore, moreover və furthermore* zərflərini ingilisdilli bədii ədəbiyyat və qəzet materialları əsasında təhlil etmək və bu sözlərin semantik-praqmatik əlamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Həmin məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

1) zərflərin funksional-semantik potensialını və onların diskursun formalaşmasındakı rolunu müəyyənləşdirmək;

2) *now, then (onda), here, there* zərflərinin deyktik mahiyyətini göstərmək, *then* və *there* zərflərinin deyktik və anaforik funksiyaları arasında fərqləri və oxşarlıqları aşkarlamaq;

3) *now, then (sonra)* zərflərinin diskursda yeni informasiya və temporallıq göstəricisi kimi rolunu müəyyənləşdirmək;

4) *moreover, furthermore* zərflərinin additivizm, *therefore* zərfinin səbəb-nəticə münasibətlərinin formalaşmasında rolunu müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiyada dil hadisələrinin linqvo-praqmatik, sosiolinqvistik və psixolinqvistik elementlər cəlb olunmaqla kontekstual təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı *now, then, here, there, therefore, moreover və furthermore* zərflərinin funksional-praqmatik xüsusiyyətlərini canlı dildə müşahidə etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın predmeti müəyyən ekstralinqvistik situasiyaya bağlı konkret məzmunu malik diskurs adlandırılan nitq situasiyası və onun strukturunda mühüm yer tutan *now, then, here, there, therefore, moreover və furthermore* zərflərini təhlil edib müəyyən ümumiləşmələr əldə etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. *Now, then, here, there, therefore, moreover və furthermore* zərflərinin funksional-praqmatik təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin elementlər diskursun formalaşmasında iştirak edən əsas vasitələrdən biridir. Ümumiyyətlə, dil elementlərinin diskurs məkanında əlaqələndirici rolu göndərən-qəbuledən münasibətlərinin optimallaşdırılmasına şərait yaradır. Bu cür mətn-diskurs nəzəriyyələri kommunikativ proses modelini qurmaq üçün zəruridir.

İşdəki müşahidələr ingilis dilinin kommunikativ aspektdə tədrisi, diskursun linqvistik təhlili, mətnin formalaşması qaydalarının öyrənilməsi və tərcüməsi baxımından praktik əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın materialı. Tədqiq olunan konstruksiyaların geniş yer aldığı müasir Böyük Britaniya və ABŞ yazıçılarının əsərləri, həmin ölkələrin mətbuatının materialları, eləcə də danışıq dilinə aid nümunələr dissertasiyada faktiki dil materialı kimi istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda bəzi dil faktları *The Systematic Dictionary of English Adverbs* lüğətindən götürülüb.

Tədqiqatın aprobasiyası. *Dissertasiya* işi İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın gedişi və əldə olunmuş nəticələr haqqında mütəmadi olaraq kafedra iclaslarında məlumat verilmişdir. Mövzu ilə bağlı 5 elmi məqalə ölkəmizdə və xaricdə (Gürcüstan, Rusiya) çap olunmuşdur. Həmçinin tədqiqat işi haqqında aspirantların və gənc tədqiqatçıların XI Respublika Elmi Konfransında məruzə edilib.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar:

– diskursun formalaşmasında *now, then, here, there, therefore, moreover* və *furthermore* zərflərinin funksiyası və rolu çox mühümdür. Bu vasitələr diskursda mətnin bütün kompozisiya elementlərində iştirak edə bilər. Amma elementlərin hər birində funksiyalar müxtəlifdir. Belə ki, qeyd olunan zərflər mətnin elementləri arasında əlaqə saxələnməsi sistemini təşkil edir və bütöv diskursun koherentliyini təmin edir.

– *now, then, here, there* zərfləri kimi deyktik vasitələrin funksional-semantik təsviri onların xüsusi bir semioloji sinfə aid edilməsinə və diskursyaradıcı vasitə kimi sistem statusunun müəyyənləşdirməsinə imkan yaradır. Deyktik sözlər dildə antroposentrizmin ifadə vasitələridir. Belə ki, onların mənası nitq kommunikasiyasının mərkəzi kateqoriyası kimi çıxış edən danışanın subyektə münasibətində aktuallaşır.

– *moreover, furthermore* zərfləri diskursda additivizm münasibətlərini, *therefore* zərfi isə səbəb-nəticə münasibətlərini digər formal göstəricilərə nisbətən daha eksplisit şəkildə nümayiş etdirir. Zənnimizcə, formal əlaqə vasitələrinin seçimi diskurs daxilində müəyyən münasibətlər tipinin seçimi ilə müqayisə ediləcək «diqqəti cəlb etmə», yəni fokus məsələsi ola bilər. İnformasiyanı göndərən öz pragmatik niyyətindən və digər amillərdən asılı olaraq daha eksplisit və yaxud nisbətən zəif ifadə vasitələrini seçir.

– *moreover, therefore* və *furthermore* zərflərinin diskursiv xüsusiyyətləri *now, then, here* və *there* zərflərinin analogi funksiyalarından fərqlənir. *Moreover, therefore* və *furtherover* zərfləri daha böyük mətn bütövünün biri-birini tamamlayan hissələri olan

elementləri xətti ardıcılıqla birləşdirir. Deyktik və anaforik funksiyaya malik *now, then, here və there* zərfləri isə referensial səciyyə daşıyır.

İşin strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «*Giriş*» hissəsində mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metodu, obyekt, məqsəd və vəzifələri göstərilir.

Dissertasiyanın 1-ci fəslə iki hissədən ibarət olmaqla «*Zərf və diskursiv təhlil*» adlanır. Birinci hissə zərflərin funksional-semantik potensialı, ikinci hissə isə diskurs və onun formalaşmasında qrammatik elementlərin roluna həsr olunmuşdur. Birinci hissədə zərflər haqqında ümumi fikirlər öz əksini tapmış, təsnifat, omonimlik məsələsinə toxunulmuşdur. İkinci hissə də isə bu dil elementlərinin diskurs ilə əlaqəsi, eləcə də diskurs və onun yaranmasında iştirak edən amillər haqqında fikirlər əks olunur.

Zərflər nitq hissələri arasında spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Onlar mövcud olduqları dil parçasını əhatə edən kontekst və ya nitq situasiyası ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Dilçilik ədəbiyyatında bəzən bizim tədqiq etdiyimiz zərfləri bağlayıcı zərflər (conjunctive adverbs) adlandırırlar.¹ Bəhs edilən zərflərin həm deyktik mahiyyəti, həm də diskursda səbəb-nəticə, additivizm, temporal münasibətlərin formalaşmasındakı rolu sistemli şəkildə araşdırılmalıdır. Bununla bağlı kommunikasiya prosesinin əsas komponentlərindən olan mətn-diskurs sisteminin öyrənilməsi ön plana çıxır. Məlum olduğu kimi, mətnin kommunikativ prosesdə reallaşması diskursda baş verir. Tədqiqatda biz N.Enkvistin diskurs tərifini əsas götürürük: Diskurs mətn ilə sosial komponentə malik kontekstin üzvi sürətdə birləşməsidir.² Qeyd etmək lazımdır ki, diskurs dilin bütün səviyyələrinə aid vasitələrin köməyi ilə formalaşır. Lakin qrammatik elementlər bu prosesdə aparıcı rol

¹ Ehlich K. Deictic Expressions and the Connexity of Text. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1989, p. 33-52; Klammer T., M.R.Schulz, M.D.Volpe. Analyzing English Grammar. Fifth Edition. London: Longman, 2007, 448 p.

² Enkvist N. Göstərilən əsər, s. 372

oynayır. Bir çox qrammatik elementlər diskursda əlaqəliliyi təmin edən tematik inkişafda iştirak etməklə yanaşı, burada cərəyan edən hadisələrin zaman və məkan müstəvisində yerləşdirilməsi funksiyasını da, həyata keçirir. Zənnimizcə, həmin qrammatik elementlər sırasında *now, then, here, there, therefore, moreover* və *furthermore* zərfləri xüsusi yer tutur. Bu amil həmin zərflərin diskursiv situasiyanın formalaşmasındakı rolunun tədqiqini şərtləndirir.

II fəsil *now, then, here, there* zərflərinin deyktik funksiyaları adlanır və bu fəsil 3 hissədən ibarətdir. Burada deyksis kateqoriyası probleminə müxtəlif yanaşmalar, bu kateqoriyanın nitq situasiyası ilə bağlılığı araşdırılır, deyktik elementlərin referensial əlaqə növü kimi mahiyyətinə toxunulur, *now, then, here* və *there* zərflərinin deyktik funksiyaları nəzərdən keçirilir.

«Deyksis», deiktikos – yunan sözü olub, mənası «göstərmək», geniş mənada qeyri-dil obyektinə «işarə etmək» deməkdir. Ümumiyyətlə, deyiksislə bağlı müxtəlif problemlərə dair çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur. K.Büler və Y.Paduçeva deyksisin ümumi nəzəriyyəsinə,¹ Ç.Filmor, K.Exlik, N.Kirvalidze və digərləri deyktik sözlərin sosial-praqmatik və mətnyaradıcı şərhinə,² C.Kramski, A.Hüseynov və digərləri artikl və müəyyənlik kateqoriyasına,³ B.Palek və digərləri əvəzlikli sözlərin koreferent strukturlarda funksiyasına dair əsərlər yazmışlar.⁴

Dilçilikdə, adətən deyksisin 3 növündən bəhs edilir: şəxs,

¹ Бюлер К. Теория языка. М.: 1934/1993, 356 с.; Падучева Е.В. Семантические исследования. Семантика времен и вида в русском языке. Семантика нарратива. М.: 1996, 464 с.

² Fillmore Ch. Santa Cruz lectures on Deixis. Indiana University Linguistic club, 1975, 156 p.; Echlich K. Göstərilən əsər; Kirvalidze Н.Т. Дейктические средства в системе современного английского языка и их роль в организации текста: Автореф. дис. ...док. филол. наук. М.: 1991, 49 с.

³ Kramsky I. The article and the concept of definiteness in language. Hague-Paris-Mouton: 1971, 212 p.; Гусейнов А.Р. Проблема однозначности категории определенности как коммуникативной единицы (контекстуально-ситуативный анализ на материале английского, русского и азербайджанского языков: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Киев, 1978, 24 с.

⁴ Палек В. Кросс-референция: К вопросу о гиперсинтаксисе / Новое в зарубежной лингвистике, вып. VIII, М.: 1978, с. 243-258

məkan və zaman deyksisi.¹ C.Yul şəxs deyksisinə *I, me, you, him* kimi şəxsə istinad edən elementləri, məkan deyksisinə *here, there, this, the* kimi məkana istinad edən elementləri və zaman deyksisinə isə *now, then, last week* kimi temporal semantikalı sözləri aid edir.² C.Filmor «Deyksis haqqında Santa Kruz mühazirələrində» deyksisin 2 növünü də bu bölgüyə əlavə etmişdir: ictimai deyksis və mətn (diskurs) deyksisi

Məkan və zamana işarə funksiyası yerinə yetirən sözlər də müasir ingilis dili deyktik sistemində əhəmiyyətli yer tutur və həm semantik məzmunun rəngarəngliyi, həm də deyktiklik dərəcəsi ilə səciyyələnir. Bu mənada *here* və *there* məkan və *now* və *then* zaman zərfləri xüsusi maraq kəsb edir.

Yer və zaman zərflərinin məhz işləndikləri mətnin mövcud olduğu situasiya ilə əlaqələndirilməsinin özü də spesifik diskursiv funksiyadır. Təsadüfi deyil ki, əksər dilçilər bu deyktik elementlərin mətnyaradıcı rolunu qeyd edir. Məsələn, K.Exlik, ingilis dilində deyktik ifadələrin mətndaxili əlaqəliliyin təmin olunmasında rolunu nəzərdən keçirmiş və bu funksiyada zaman və yer zərflərini xüsusi qeyd etmişdir.³ N.Udina həmçinin *then* zərfinin deyktik funksiyada diskurs formalaşmasına xidmət etdiyini vurğulayır.⁴ M.Qluşko, M.A.K.Hallidey və R.Hasan *now, then, here* və *there* zərflərinin mətnyaradıcı rolunu göstərmişlər.⁵ M.L.Rubinşteyn *here* və *there* yer zərflərinin diskursiv mahiyyəti haqqında tədqiqatlar aparmış və bu zərfləri rus dilindəki müvafiq zərflərlə (*тут, там*) müqayisədə öyrənmişdir. O, *тут* və *там* zərflərinin rus dilində yer, zaman və diskursiv, *here* zərfinin isə ingilis dilində yer, işarə və diskursiv xüsusiyyətlərə malik olduğunu qeyd edir.⁶

¹ Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. III, Bakı: Studia Philologia, 2009, 205 s. və digər əsərlər

² Yule G. The Study of Language. Cambridge University Press, 1996, 294 p.

³ Eclich K.- Göstərilən əsər

⁴ Удина Н.Н. Дискурсивно-прагматические характеристики функционально-грамматических синонимов // Вестник МГЛУ, вып. 469, 2002, с. 62-76

⁵ Глушко М.М. Текстология английской научной речи. М.: 1978, 194 с.; Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. London: 1976, 374 p.

⁶ Рубинштейн М.Л. Пути грамматикализации пространственных местоименных наречий: начало исследования (на материале русских тут / там в сравнении с английским here и there) / Доклады международной конференции. Диалог, 2004, с. 526-529

Aşağıdakı nümunələrdən *here* və *there* zərflərinin mövcud situasiya ilə uyğunlaşaraq, deyktik funksiya yerinə yetirdiyi aydınlaşır:

I am glad to see so many of you guys here tonight when you could be at home watching the new Britney Spears series on television, «he draws» (Financial Times, October 1-2, 2005, p.7).

Və:

«That huge place there? She cried pointing»

«Do you like it» (F.Scott Fitzgerald. The Great Gatsby, p. 90)

Here və *there* zərflərinin işləndiyi konstruksiyalarda paralellik müşahidə olunur. Onların hər ikisi predmetə, şəxsə və ya hadisəyə işarə funksiyası yerinə yetirir. Fərq isə *here* zərfinin yaxın deyksisin, *there* zərfinin isə uzaq deyksisin göstəricisi olmasıdır.

Here və *there* deyktik elementlərinin birgə işlənməsi aralarındakı semantik oppozisiyanı daha da gücləndirir:

«Dressed up in white flannels I went over to his lawn a little while after seven and wandered around rather ill at ease among swirls and eddies of people I didn't know – though here and there was a face I had noticed on the commuting train» (F.Scott Fitzgerald. The Great Gatsby, p. 51).

İngilis dilində deyktik temporal işarəvilik əsasən zaman zərfi *now* – *then* oppozisiyası ilə həyata keçir. Bu oppozisiyanın elementləri biri-biri ilə nitqin yaradılması anına nisbətə müəyyənləşən zaman kəsiyinin «yaxınlığı» – «uzaqlığı» kimi əlamət əsasında və nitqin yaradılmasında nisbətən zaman kəsiyini müəyyənləşdirən bir sıra ümumi deyktik mənalar ilə əlaqələndirir.

Now zaman zərfinin semantikasında nitq anı ilə eynizamanlılıq müşahidə olunur və nəticədə həmin söz indiki zamanın ifadə vasitəsi rolunu oynayır. Məsələn:

«We need to have a debate about these unaccountable organizations that now employ three million British workers» said Barry Sheerman, the member of parliament for Hudders field, a town in the north of England (The Wall Street Journal, 2007, February 9-11, p. 3).

Felin müvafiq zaman forması ilə birgə kontekstdə *now* zərfinin kateqorial mənası işlənmə dairəsində rəngarəng zaman əlaqəsi yaradaraq daha aydın şəkildə bürüzə verir. *Then* zərfinin semantikasında isə nitqin yaradılmasının aktual anından uzaqlaşma baş verir və bu həmin sözün iki istiqamətdə funksiya daşdığını müəyyənləşdirir: keçmiş və gələcək. Onlar, müvafiq olaraq temporal

müstəvidə əvvəlki və sonrakı zaman mikrosahələrində işarə edir.
Məsələn:

This then, was the British expert described by Lady Willard as being a minor official at the British Museum (A.Christie. Selected stories, p. 64).

Və:

If this Dunkirk moment, then now is the time to start preparing for a D-day moment. (The Guardian, June 10, 2004)

Bir sıra nümunələrdə məkan və zaman deyxsisinin birgə istifadəsi də müşahidə olunur. Məsələn:

«Now see here, Tom» said Daisy, turning around from the mirror, «if you're going to make personal remarks I won't stay here a minute» (F.Scott Fitzgerald. The Great Garsby, p. 119)

Deyktik elementlərin əsas xüsusiyyəti onların diskursda referensial əlaqə vasitəsi kimi çıxış etməsidir. Deyktik elementlərin mətn çərçivəsində əvvəlki linqvistik kontekstə işarə funksiyaları anafora adlanır. Dilçilikdə *then və there* zərfinin anaforik və deyktik funksiyası haqqında fikirlər var.¹ Məsələn:

«Open the whiskey Tom, she ordered, and I'll make you mint julep. Then you won't seem so stupid to yourself...» (F.Scott Fitzgerald. The Great Garsby, p. 121).

Bu diskursda *«I'll make you a mint julep»* cümləsinin *then* zərfinə aid olması müəllif nitqindən məlumdur, yəni anafora müşahidə olunur. Burada həm də dialoq daxilində situasiya elementi var və artıq deyxsis müşahidə olunur.

Digər misallara nəzər salaq:

Now he turned his head toward the mountains of the east, the Gabilans, and they were jolly mountains, with hill ranches in their creases, and with pine trees growing on the crests. People lived there, and battles had been fought against the Mexicans on the slopes (J.Steinbeck. The Red Pony, p. 125).

Və:

«All right, in a minute. Tell them I'll be right there... Good night» (S.Scott Fitzgerald. The Great Gatsby, p. 61).

Birinci nümunədə *there* əvvəlki kontekstə istinad edərək anaforik funksiya daşıyır və diskursda komponentləri əlaqələndirir. İkinci nümunədə isə *there* zərfi sırf deyktik mahiyyət daşıyaraq bütöv

¹ Удина Н. Göstərilən əsər, s. 67

nitq situasiyasına işarə edir.

III-cü fəsil *now, then, therefore, moreover və furthermore* zərflərinin diskursiv xüsusiyyətləri adlanır və iki hissədən ibarətdir. Burada qeyd edilən zərflərin sırf diskurs yaratma funksiyaları təhlil olunur, *now* və *then* elementlərinin temporallıq və yeni informasiya göstəriciləri kimi roluna nəzər salınır və nəhayət, *moreover* və *furthermore* zərflərinin mətndə additivizm, eləcə də *therefore* zərfinin səbəb-nəticə münasibətlərinin formalaşmasında rolu tədqiq olunur.

Təhkiyəli mətnlərdə müəllifin məqsədinə uyğun təhkiyənin temporal sahəsini struktur cəhətdən bütövləşdirən və hətta bəzən məzmun-zaman emfazasını yaratmaq üçün istifadə edilən çoxsaylı temporallıq göstəriciləri sırasında ilk növbədə *now* və *then* zaman zərflərini qeyd etmək lazımdır.

Now və *then* zərfləri diskursda yeni informasiya göstəricisi kimi də çıxış edir. Aşağıdakı misala nəzər yetirək :

He told me all this very much later, but I've put it down here with the idea of exploding those first wild rumors about his antecedents, which weren't even faintly true. Moreover he told it to me at a time of confusion, when I had reached the point of believing everything and nothing about him (F.Scott Fitzgerald. The Great Gatsby, p. 98).

Moreover və *furthermore* zərflərinin *and* bağlayıcısı kimi, analogi funksiyaları ilə əlaqədar bu formal əlaqə vasitələrinin istifadə nisbəti maraqlıdır.

And bağlayıcısının analogi funksiyasının bir qədər zəif gözə çarpması bu cür izah oluna bilər. Məsələn onda deyil ki, *and* mətndə additivizm kimi semantik münasibətlərini ifadə edə bilmir və yaxud ifadə etmir. Sadəcə kontekstdən asılı olaraq *and* formal əlaqə vasitəsi *moreover* və *furthermore* zərflərindən daha az eksplisit ola bilər.

Səbəb-nəticə münasibətlərinin mətndə eksplisit göstəriciləri arasında *therefore* zərfi seçilir. Belə bir nümunəyə diqqət yetirək:

One more question. When you rise in your strength, remember, the reason for your rising will be that the Government is in the hands of the trusts. Therefore, against your strength the Government will turn the regular army, the navy, the militia, the police in short, the whole organized war machinery of the United States. Where will your strength be then? (J.London. The Iron heel, p. 95).

Göründüyü kimi, *therefore* eksplisit əlaqələndirici vasitəsi mətnin komponentlərinin birləşməsinə xidmət edir və nəticədə diskursun

tematik təşkilini şərtləndirir.

Tədqiqatdan aşağıdakı əsas nəticələr əldə edilmişdir:

1. *Now, then, there, here, therefore, moreover və furthermore* zərfləri cümlədə öz funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, həmçinin sırf kommunikativ-praqmatik funksiya daşıyır. Bu cür kommunikativ-praqmatik funksiya mətn ilə sosial kontekstin üzvi surətdə birləşdiyi diskursiv situasiyada həyata keçir. Həmin formal qrammatik əlaqə vasitələrinin seçimi diskurs daxilində müəyyən münasibətlər tipinin seçimi ilə müqayisə edilə biləcək «diqqəti cəlb etmə» ola bilər.

2. *Now, then, here və there* zərflərinin deyktik elementlər kimi ümumi xüsusiyyətləri onların nitq situasiyanın üçlü mahiyyətini təmin edən əsas koordinatları ilə sıx əlaqəsini şərtləndirir. Müvafiq olaraq, ünsiyyət prosesində üç koordinatdan (şəxs, məkan və zaman) ikisinin, yəni məkan və zaman münasibətlərinin zərflər vasitəsilə ifadəsi müasir ingilis dilində deyktik sözlərin taksonomiyasının məntiqi və universal əsasını təşkil edir.

3. Diskursun formalaşması diskurs mətnindəki komponentlər arasında mövcud referensial münasibətləri şərtləndirir və referensial münasibətlərin eksplisit göstəricisinin mətn komponentlərinin heç olmasa birində yer almasını zəruri edir. *Then və there* zaman və yer zərflərinin birbaşa mənası onların deyktik və anaforik funksiya daşmasına şərait yaradır. Həmin referensiya vasitələri mövcud kontekstdə (sosial və linqvistik) predmet və yaxud hadisəyə işarə edir. Diskursdakı münasibətlər sistemi formal qrammatik əlaqə vasitələrinin yeni funksiyalarının aşkarlanmasına səbəb olur. Məsələn, *then və now* zərfləri deyktik funksiya ilə yanaşı, temporal ardıcılığa və yeni informasiyaya da işarə edə bilər. Bu həmin elementlərin funksional omonim xüsusiyyətini üzə çıxarır.

4. *Moreover, furthermore və therefore* zərfləri diskursun xətti ardıcılıqla inkişafına birbaşa təsir edir. *Moreover və furthermore* zərfləri mövcud informasiyaya, davamlı olaraq, yeni əlavələr, yeni çalarlar gətirilməsində eksplisit vasitədir. Səbəb-nəticə məntiqi əsasında formalaşan diskursda isə *therefore* zərfləri nəticə və çıxış nöqtəsi bildirir.

5. Kontekstual asılılıq diskursda *now, then, here, there* kimi deyktik elementlərin *then, there* kimi anaforik elementlərin, *now və then* kimi temporal ardıcılıq və yeni informasiyaya işarə göstəricilərini, eləcə də *moreover və furthermore* kimi additivizm və nəhayət *therefore* kimi səbəb-nəticə münasibətlərinin göstəricilərinin istifadəsini nəzərdə tutur.

Bütün bu elementlər diskursda mətnyaratma funksiyasını yerinə yetirsələr də, hər halda bir-birindən fərqlənirlər. *Moreover, furthermore* və *therefore* zərfləri mətndə daha böyük bütövün bir-birini tamamlayan hissələri olan vahidləri xətti ardıcılıqla birləşdirir, *now, then, here, there* kimi deyktik və anafirik elementlər isə referensial səciyyə daşıyır, yəni geriyyə və yaxud irəliyyə istinad edirlər.

6. Mahiyyət etibarilə, qəbuledən üçün bir göstərici rolunu oynayan bu vasitələr müxtəlif informasiya yükünə malikdir və nəhayət, insanın müəyyən həcmdə informasiyanı öz yaddaşında saxlamaq qabiliyyətini nəzərə alaraq, diskursda qlobal əlaqəliliyi təmin edən koqnitiv funksiya daşıyır. Başqa sözlə, bu zərflər kommunikasiya zamanı göndərən və qəbuledən arasında informasiya mübadiləsinin uğurlu olmasına xidmət edir.

7. Beləliklə, biz *now, then, here, there, therefore, moreover* və *furthermore* zərflərinin funksional-praqmatik xüsusiyyətlərini təhlil etdik. Tədqiqatın nəticələri işdə müdafiə olunan müddəaların zərfin ümumi nəzəriyyəsinin bir tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Zərflərin bu cür funksional-praqmatik təsviri onların xüsusi semioloji sinfə aid olmasını və diskurs formalaşdırıcı vasitələr kimi sistem statusunu şərtləndirir. Əlbəttə ki, aparılmış təhlil bu sahədə ilk cəhdlərdəndir və tam tədqiqat statusuna iddialı deyil. Belə ki, bir tərəfdən ünsiyyət situasiyalarının və kontekstlərin rəngarəngliyi, digər tərəfdən işin həcmnin məhdud olması yalnız məlum zərflərin diskursiv xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan vermişdir. Ümid edirik ki, bizim dissertasiya zərflərin bu istiqamətdə gələcək tədqiqinə, xüsusilə, tipoloji araşdırmalara təkan verəcək.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu aşağıdakı elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Zərflərin funksional-semantik potensialı // Elmi xəbərlər, ADU, 2006, № 5, s. 145-150
2. «*Now, then, here, there, therefore, moreover və furthermore*» zərflərinin funksional xüsusiyyətləri / Aspirantların və gənc tədqiqatçıların XI Respublika Elmi Konfransının materialları, Bakı, BDU, 15-16 mart 2006, s. 272-273
3. Deyksis və deyktik elementlər // Tədqiqələr, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2007, № 1, s. 305-309
4. Роль наречий *moreover, futhermore* и *therefore* в структуре англоязычного текста // Труды-приложения к журналу Вестник, Грузинский технический университет, 2007, № 10, с. 117-122
5. *Now* və *then* zərflərinin diskursda temporallıq və yeni informasiya göstəriciləri kimi rolu // Elmi xəbərlər, ADU, 2008, № 1, s. 129-132
6. Дейктические особенности некоторых английских наречий в дискурсе. Соавтор Мамедов А.Я. // Вестник Московского государственного лингвистического университета, вып. 553, Языкознание, 2009, с. 33-38.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
НАРЕЧИЙ «NOW», «THEN», «HERE», «THERE», «THEREFORE»,
«MOREOVER» И «FURTHERMORE»

Резюме

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. Введение включает актуальность темы исследования, его цель и функции, а также теоретическую и практическую значимость работы.

Первая глава посвящена исследованию функциональных аспектов наречий и дискурсивному анализу. Большое внимание уделяется употреблению наречий в дискурсивной ситуации.

Вторая глава рассматривает дейктические функции наречий *now*, *then*, *here* и *there*. Эта глава исследует категорию дейксиса и её связь с дискурсивной ситуацией, а также референциальную сущность дейктических элементов.

В третьей главе анализируются дискурсивные особенности наречий *now*, *then*, *therefore*, *moreover* и *furthermore*. Здесь изучаются роли наречий *now* и *then* как индикаторов темпоральности и новой информации, аддитивные функции наречий *moreover* и *furthermore*, а также роль наречия *therefore* в формировании причинно-следственных отношений в дискурсе.

Заключение обобщает основные положения, выдвинутые в диссертации.

FUNCTIONAL-PRAGMATIC FEATURES OF THE ADVERBS
«NOW», «THEN», «HERE», «THERE», «THEREFORE»,
«MOREOVER» AND «FURTHERMORE.»

Summary

The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

The first chapter of the work covers the issues related to the functional aspects of the adverbs and discourse analysis. The special attention is paid to the use of the adverbs in discourse.

The second chapter studies the deictic functions of the adverbs *now*, *then*, *here*, *there*. This chapter deals with the category of deixis and its connection with discourse, as well as with the referential nature of the deictic elements.

The discourse features of the adverbs *now*, *then*, *therefore*, *moreover* and *furthermore* have been investigated in the third chapter. The role of the adverbs *now* and *then* as indicators of temporality and new information, the additive functions of the adverbs *moreover*, *furthermore* as well as the role of the adverb *therefore* in the formation of cause-result relations in discourse have been considered in this chapter.

The conclusion has come from the general arguments of the dissertation.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

САБИНА ГУСАМЕДДИН КЫЗЫ ИСКЕНДЕРОВА

ФУНКЦИОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
НАРЕЧИЙ «NOW», «THEN», «HERE», «THERE», «THEREFORE»,
«MOREOVER» И «FURTHERMORE»

10.02.04 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора философии
по филологическим наукам

Баку – 2010